

Василь Дубровський*

БОГДАН ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ І ТУРЕЧЧИНА**

Ця стаття є авторським переказом по пам'яті змісту його розвідки — «Богдан Хмельницький і Туреччина», що була ухвалена в 1944 році до друку в виданнях Празького Наукового Історично-Філософічного Товариства, але через воєнні обставини не була надрукованою і напевно вже загинула. Розвідка складається з трьох розділів: 1) історіографічного огляду, як висвітлювалося дане питання в українських козацьких літописах і в науковій літературі ХІХ—ХХ ст. ст.; 2) викладу змісту і рецензування трьох статей чеського тюрколога Яна Рипки, який відшукав в Гетінгені невідомі раніше турецькі документи з листування уряду Туреччини в справах зносин його з Богданом Хмельницьким; 3) висновків автора про сучасне розуміння цього питання, що розбігається з традиційними уявленнями про ролю Богдана Хмельницького у відношенні до Туреччини.

*

Відсутність власного архіву Української Держави ХVІІ ст., що був знищений Меншиковим при погромі і спаленню ним гетьманської столиці Батуріна восени 1708 року, примушувала українських істориків-дослідників користуватися джерелами переважно з польських або московських архівів, особливо з т. зв. «Древлехраниліща» (кол. архіви московських міністерств чужоземних справ та юстиції). Між тим польські і московські архівалії, природно, відбивали погляди і прагнення тодішніх урядів Польського королівства й Московського царства, що почали з років повстання Богдана Хмельницького вперту й тривалу війну за володіння територією України. Роля в подіях другої половини ХVІІ ст. в Україні третього світового чинника, що змагався за опанування Україною, — Османські імперії з її васалом — Кримським ханом, — залишилася для істориків майже невідомою з огляду на повну недослідженість архівних джерел турецьких урядових кан-

* Див. Лев Биковський. «Професор Василь Дубровський», 1897—1966, VI, 1966, 1—2 (9—10); 92—97.

** Автореферат виголошений на засіданні Орієнталістичної Секції УВАН дня 10-11 листопада 1946, Авґсбург. Див. «Чорноморський Збірник», кн. X., 1947, Майнц-Кастель, стор. 60—64.

целярій того часу. Найближчий сусід України татаро-ханський Крим, з яким наш нарід мав якнайщільніші стосунки,* також втратив свій державний архів за найстаріші часи у той мент, коли було цілком спалено його столицю Бахчисарай російським генералом Мініхом в російсько-турецькій війні за царювання Ганни Івановни. Тому, через втрату основної збірки джерел для історії України другої половини XVII ст. — української та дуже важливої кримської, і через невикористання несумнівно вельми змістовної збірки джерел в державних архівах Стамбулу, — сталося те, що українська історіографія примушена була дивитися на події Хмельниччини очима переважно московських і польських сучасників — ворогів Великого Гетьмана — дипломатів, мандрівників тощо. Тенденційність масово зібраних чужоземних джерел неминуче приводила до несвідомих перекручень істориками справжнього стану відносин і подій цього найважливішого моменту нашої минувшини. Найяскравішим доказом цього був той факт, що М. Костомарів, вже після того, як його талановита й вірно-підданничесько написана трьохтомова монографія «Богдан Хмельницький» набула великої популярності і впливу на читачів, — несподівано і з великим здивуванням знайшов документи, які несумнівно свідчили, що Б. Хмельницький був васалом турецького султана, а не московського царя. М. Костомарів мав професійну сумлінність науковця, щоб не заперечувати цього, очевидно, неприємного для нього (як автора знаменитої, але помилкової через нові відкриття монографії) факту і не приховувати його від публіки. Він, зі щирою відвертістю, оголосив самоніщівний пост-скрипtum в статті «Богдан Хмельницький — данник Оттоманської Порти». Але правдиве свідчення цієї публікації не прищепилось в писаннях дальших наших істориків, тому що було надто парадоксальним в порівнянні до двох традиційних концепцій, що панували в історіографії: *польської*, що розглядала Б. Хмельницького, як збунтованого підданця Польщі, реbelieянта і руїтника, та *промосковської*, що трактувала його, як руського патріота, що свідомо «одпав» од Польщі і добровільно «возсоединився» з Великоросією. І те і друге було істиною лише з патріотичного погляду поляка або москаля і не відповідало ні історичній дійсності, ні спавжнім спрямуванням зовнішньої політики Української Держави, як їх хотіли бачити й творили Б. Хмельницький і його співпрацівники.

Найстаріший твір козацької історіографії — Літопис т. зв. Самовидця (Романа Ракушки-Романовського) — найближче стоїть до правдивого розуміння зовнішньо-політичної орієнтації Б. Хмельницького на татаро-турецький південь і найбільше вільний від засмічення чужородними польськими і московськими політичними ідеями. Автор цього історичного твору дивився ще очима українців-сучасників Б. Хмельницького. Ту саму концепцію зберігає в основному ще й С. Величко,

* Див. розвідку автора — «Україна і Крим в історичних відносинах», Майнц-Кастель 1946, 31x22, 44 ст.

що мав можливість, як військовий канцеляриста, користуватися тими джерелами Державного архіву України, які загинули під час українсько-московської війни за Івана Мазепи. Вже зсувається на позицію московської концепції наступне післяполтавське покоління в популярному тоді творі-Літопису Г. Грабянки. Славнозвісна і впливова «Історія русів» — твір правнуків Хмельниччини — має про ту добу вже зовсім мутне уявлення. В «Історії Малої Росії» М. Бантиша-Каменського, написаної переважно за московськими джерелами з Дрєвлехраніліща, починається період затоплення української історичної думки російськими велико-державницькими теоріями, в яких наріжне місце посідала цареславна інтерпретація Переяславського трактату 1654 року. За винятком почасти П. Куліша в його польонофільському періоді та дисертації про Б. Хмельницького Буциньського, опертій на документальній аналізі, — в «Історії Малоросії» М. Маркевича, в статтях М. Максимовича і Б. Карпова, в згаданій монографії про Б. Хмельницького, М. Костомарова, в пізніших синтетичних працях підручничкового типу — М. Аркаса, О. Єфіменко, М. Грушевського («Очерк истории украинского народа», «Ілюстрована історія України») — роль татарського Кримського ханства і Османської імперії в подіях Хмельниччини описується епізодично й недостатньо вмотивовано. Акції цих двох великих Держав змальовуються, як підпорядковані плянам Б. Хмельницького і позбавлені власної міжнародно-політичної концепції. Українські історики, перебуваючи під гіпнозом єдиноділімовської російської та анти-мусульманської польсько-католицької думки, якимось дивовижно ігнорують надруковану в першій половині XIX ст. двохтомову збірку перекладів з турецьких літописців «Collectanea» Сенковського, в якій було багато відомостей, що обертали догори ногами усталені, традиційні вже уявлення про вірнопідданство Б. Хмельного цареві і про службову роллю при ньому татарсько-турецьких збройних сил і представництв.

Парадоксальний факт підданства Б. Хмельницького турецькому султанові, сконстантований М. Костомаровим, узгоджувався або втискувався в спосіб штучних домислів до загально-принятої схеми: спочатку Б. Хмельницький «одпадає» від Польщі при невмотивовано безкорисній підтримці кримських татар; потім він «воз'єднується» з Москвою і майстерно дурить дипломатичною грою-обіцянками союздружби турецького султана, одного з наймогутніших суверенів Європи і Азії. Речовим втіленням цієї загально-визнаної схеми був пам'ятник Б. Хмельницькому (споруджений в Києві за проектом Мікешина), на якому Великий Відбудовувач Української Держави вказує владною булавою Українському Надорові шлях на московську північ, (а не на чорноморський південь!). Цей псевдонауковий штамп, цілком зрозуміло, сприймався, підґрунтовувався і поширювався авторитетом «стовпів» російської офіційної історіографії — С. Солов'євим («История России с древнейших времен», тт. 1—29), В. Ключевським (Курс русской истории, тт. 1—5) та навіть революційними марксистами, як

Рожков та М. Покровський («Русская история», тт. 1—4). Не дивно, що за підсоветських часів спроби марксистської «перелицьовки» історії України, бовтаючися в безнадійних пошукуваннях єдиноправовірного для всіх методу класифікації неповторних історичних подій, сприймали цілком некритично і засвоювали повною мірою російсько-великодержавне розуміння ролі Б. Хмельницького серед трьох світових потуг — Туреччини, Польщі та Москви (підручники: М. Яворського, «Історія України» колективу авторів Українського Інституту марксизму-ленінізму; нарешті, канонізована ще при народженні і запроваджена до вжитку від дитячого до похилого віку ура-патріотична «Коротка історія СРСР» Шестакова тощо).

Опубліковані за декілька років перед останньою світовою війною три статті чеського орієнталіста Яна Рипки (дві — німецькою, одна — чеською мовами), які є по суті перекладом з незначним коментарем декількох турецьких документів щодо зносин султанського уряду з Б. Хмельницьким, — не тільки пролили трохи світла на цю воїстину темну ділянку нашої історії, але й відновили завдання кінцевої і ґрунтовної ревізії питання про характер і зміст відносин Б. Хмельницького до Криму й Туреччини та про відшукання, публікацію і вивчення джерел з державних архівів Туреччини. Публікація Я. Рипки з'явилася саме вчасно перед видрукуванням передостаннього IX-го тому «Історії України-Руси» — академіка М. Грушевського для того, щоб шановний автор цього монументального твору міг внести здобутки Я. Рипки до свого великого зведення всіх приступних нам нині джерельних відомостей за чин і ідеї Б. Хмельницького. Отже після запровадження цих здобутків орієнталістики до синтетичної «Історії України-Руси» і щільного пов'язання татаро-турецьких зв'язків Б. Хмельницького з усім комплексом його зовнішньополітичного чину стало неможливим вертатися в нашій оцінці доби Б. Хмельницького до старих, передгрушевськовіянських, антиукраїнських уявлень і теорій.

Сучасний погляд на стосунки Б. Хмельницького з Кримом і Туреччиною, як він уявляється авторові цього реферату на підставі дотеперішньої історіографії, і студій цього питання, такий:

Б. Хмельницький, потрапивши в битві з турками до ворожого полону, прожив у Стамбулі довший час і, як офіцер польського короля, був трактований упривілейовано. Там він навчився турецької мови і нав'язав знайомства, які йому пізніше дуже стали в пригоді. Пізніше, коли Б. Хмельницький повернувся вже в Україну, і був там сотником реєстрового козацького війська, король Володислав почав підготовлювати війну з Туреччиною в союзі з цілою християнською коаліцією. Туреччина знала про ці пляни й готувалася до великої війни, зокрема до війни з Польщею за Україну. В цій війні вирішальним моментом було б те, по чиему боці стали українські козаки і весь український нарід. Складність для Туреччини — завдання мобілізації всіх її величезних сил диктувала їй особливу стратегію: розпочати війну сила-

ми своїх окраїнних васалів. Похід в Україну основними турецькими силами було зроблено значно пізніше, вже після смерти Б. Хмельницького. Перший же контрудар проти польської агресії зробили об'єднані сили Кримського хана й запорозьких козаків, озброєних з турецьких арсеналів і фінансованих звідти ж. Перші блискучі перемоги біля Жовтих Вод і під Корсунем залежали головним чином від участі в операціях татарських регулярних сил. Легенда ж про те, що дрібний шляхтич втікач-банніт, яким був Б. Хмельницький на Запоріжжі взимку 1647—48 рр., міг скласти союзний договір з місцним і суверенним володарем Кримо-татарської Держави та навіть відігравати провідну ролу в спільних операціях, цілком не відповідає державно-правним нормам феодалних часів та фактичному станові речей і є пізнішим патріотичним домыслом. Революційне повстання мас українського народу проти польсько-панського гноблення, як тільки була розбита збройна міць польської корони, дало Б. Хмельницькому ту базу, яка дозволила йому: 1) обернутися з козацького ватажка-повстанця, що був на послугах Кримського хана, на вождя Української (тоді козацької) нації, яка прагнула державної незалежності і суспільної вільності; 2) перейти з ролі васала кримського хана на становище безпосереднього васала султана — найвищого суверена в турецькій феодалній системі. В дальшому ході подій Кримський хан тому «зраджує» Б. Хмельницького, що останній вже перестав бути його заприсяженим васалом, а обернувся на «віроломного» союзника, з яким доводиться провадити спільні тяжкі операції проти Польщі, за настирливими вимогами султана. Хоч пожалуванням Б. Хмельницькому кафтана — ознаки феодалної інвестиції у Османів — та наданням султанської грамоти Б. Хмельницький був формально-правно прийнятий з підданства польського короля на підданство султанові, — але Висока Порта не могла підтримувати гетьмана своїми військами. Для неї було досить, що Польща вже зашарована козацькою революцією. Вона обмежувалася дипломатичною, грошовою, збройною і моральною (турецька варта при Б. Хмельницькому в Чигирині) підтримкою свого нового васала аж до його самої смерті. Короткотривалий епізод Переяславської угоди Б. Хмельницького з царем не змінив факту васального підданства Б. Хмельницького султанові, тому що останній, вже після Переяславської угоди, ще раз правнодокументально підтвердив йому стан васальності на підвищених правах «еялоту», тобто найширшої автономії, яка припускалася для іншонаціональних і окраїнних провінцій Отоманської імперії. Наважившись на договір з Б. Хмельницьким і знаючи, що висунення претенсій на Україну визначало тяжку війну за неї, Москва вважала за вигідне для себе тлумачити цей договір, як прийняття Б. Хмельницького з підданства королівського в царське, ігноруючи новелу турецького васалітету гетьмана. З другого боку, Б. Хмельницький і його оточення не сприймали свого договору з Московією, як васальний, а лише як союзний, що було цілком припустимим з огляду на автономні пра-

ва володаря України за османським «еялотом» і на ті мирні стосунки, що були до того часу між Москвою та Туреччиною і Кримом. Отже, тоді Б. Хмельницький не мав подвійного підданства. Він був між 1648—1652 роками васалом Кримського хана, а потім до кінця свого життя — васалом Турецького султана. Користаючися своїми суверенними правами, як князь (емір) України, він був з 1654 року союзником дружньої тоді до Туреччини і ворожої до Польщі — Московщини, так само як пізніше — під кінець життя — він став союзником ворожої до Польщі Швеції. Це був логічний процес гуртування сил, ворожих до блоку католицьких держав. Не треба забувати, що лише в 1648 році закінчилася страшна тридцятирічна війна поміж католицькими і протестантськими силами на терені Німеччини. Наскільки далекоглядною була запланована міжнародня акція Османської імперії в Східній Європі, можна бачити з того, що після смерти Б. Хмельницького Туреччина вперто продовжувала свою політичну лінію, не зважаючи на переорієнтацію до Польщі гетьмана Івана Виговського, всяко обстоюючи свої новоздобуті через Б. Хмельницького права на Україну, використовуючи для цього ім'я Юрася Хмельниченка та поновлений васалітет України за гетьмана Дорошенка, не завагавшись перед ризиком великої війни з Польщею і Москвою і перед жертвами велитенського військового походу на Правобережну Україну в 1672 році, наслідком чого було утворення Подільського пашалику, що проіснував до кінця XVII ст.

Таким чином, залучаючи турецькі джерела для вивчення історії України гетьманської доби, одержуємо зовсім нове і значно правдивіше розуміння величких подій Хмельниччини і другої половини XVII століття. Зокрема, міжнародньої політики самого Б. Хмельницького, яка дотепер часто здавалася дослідникам якоюсь незрозумілою, та плутаною і зрадливою. Тепер, при вищенаведеній оцінці, цілком ясно вимальовується, як політика південної, чорноморської орієнтації, все інше з'являється кон'юктурними додатками до цієї основної лінії, яка дала Б. Хмельницькому перемогу і незалежність України від Польщі та Московщини. Ослаблення Туреччини потягнуло за собою занепад Гетьманщини, подібно до того, як погром Візантійської імперії хрестоносцями, керованими Римом, спричинився до знесення Київського князівства.